

TÉMA

Dombos Tamás:

Négy fal között

Foucault és az irodák

1. Bevezetés

Az elmúlt néhány évtizedben, nem utolsósorban Michel Foucault munkáinak köszönhetően, a tér a társadalomtudományi vizsgálatok középpontjába került. Jó példa erre a földrajzi megközelítés megjelenése a szigorúan vett földrajztudomány határain kívül, a tér kérdésének újbóli előkerülése a filozófiában, vagy a regionális különbségek fontosságának hangsúlyozása a közgazdaságtanban és más társadalomtudományokban. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a foucault-i elmélet továbbgondolásával, kiterjesszem azt egy Foucault által nem vizsgált területre, az irodára.¹

A dolgozat első felében egy történeti áttekintést nyújtok a vállalati terek – a gyárak és az irodaházak – kialakulásáról, felvázolva ezzel a foucault-i alapkonceptiót. A második rész egy empirikus kutatás eredményeit szeretné bemutatni, mely az irodákról szóló diskurzus elemzésén keresztül próbálja bizonyítani: Foucault megállapításai éppannyira megállják a helyüket az irodák, mint a gyár vagy a börtön kapcsán.

2. A vállalati épületek fajtái: gyár és irodaház

Ha a gyár kialakulásának körülményeire vagyunk kíváncsiak, a 18. századi Angliába, a kapitalizmus szülőhazájába kell visszamennünk. Ez az a század, amikor az akkori legfontosabb iparágban, a textiliparban a bedolgozó rendszer helyett a gyár vált az uralkodó termelési formává. A bedolgozó rendszer abból állt, hogy a tőkés vállalkozó alapanyagot és szerszámokat adott a munkásnak, aki saját lakásában, családi környezetben végezte el a munkát. A munkavégzés sem időben, sem térben nem különült el a más tevékenységektől (szórakozás, családi élet...). A műhelyek, majd a kisebb manufaktú-

¹ Ennek oka valószínűleg az, hogy az irodák széles körű elterjedése kívül esik a foucault-i elemzési keret történeti határain.

TÉMA

rák kialakulása magával hozza a térbeli és időbeli elkülönülést. Ez az elkülönülés a *tér elsődleges differenciálódása*, egy sajátosan munkavégzésre fenntartott tér létrejötte.

Ezt követően „a szétszórt műhelyek mellet kifejlődik a nagy, egyöntetű, egyszersmind megszabott manufaktúrák tere: kezdetben egyesült manufaktúrák, majd a 18. század második felében az üzemek” (Foucault, 1990, 194. old). A gyárakban, üzemekben a munkások koncentráltan, gépek segítségével állítják elő a termékeket (Marglin, 1990). A gyárbeli termelés tehát két szempontból hozott újdonságot: egyrészt megjelentek a gépek, másrészt létrejött egy kimondottan a munkavégzésre kialakított tér: a gyár. Az, hogy vajon a két újdonság közül melyik volt az, ami hozzájárult a termelési forma széleskörű elterjedéséhez, vita tárgyát képezi. Egyes szerzők szerint (a mainstream gazdaságtörténészek zöme ide tartozik, legyenek bár neoklasszikusok vagy ortodox marxisták) a gépek megjelenése, a technológiai fejlődés hozta magával a termelési hatékonyság növekedését; a gépek kezeléséhez azonban szükség volt a gyárakba koncentrálódó munkásokra. Mások viszont (például Marglin vagy Landes) kételkednek a gépesítés hatékonyságában, a gyárforma elterjedésének okát abban látják, hogy a munkásokat egy helyre összevonva könnyebb megoldani a felügyeletüket. „A gyár lényege” – írja a kapitalizmus fejlődéséről szóló tanulmánykötetének bevezetőjében Landes, hogy „a fegyelem lehetőséget nyújt a munka irányítására és összehangolására”. Hasonló állítást fogalmaz meg Foucault is, amikor a kolostorhoz, az erődítményhez hasonlítja az üzemet, melyben „léptékváltás történik, kialakul az ellenőrzés új típusa.” (Foucault, 1990) A gyár tehát nem más, mint a termelés *térbeli szerkezetének* átalakítása olyan módon, hogy elszórt egyéni termelés helyett, koncentrált közös termelés kerül előtérbe.²

3. Gyár és irodaház szétválása

A vállalati épületekkel kapcsolatban általában két kategóriát emlegetünk: gyárépületekről vagy irodaházakról beszélünk. Az üzemek 18-19. századi megjelenésekor a két funkció még nem vált el egymástól, ennek oka főleg az, hogy a szellemi alkalmazottak

TÉMA

csak minimális számban vettek részt a munkában. A textilgyárak – melyek ebben az időszakban a legjellemzőbbek voltak – nem igényeltek jelentős szellemi munkát, nem volt szükség tervezésre, az alkalmazottak zöme fizikai munkás volt, akik kezdetben kézzel, később gépek segítségével vettek részt a munkában. A nehézipar és a gépipar megjelenésével, azonban megváltozott a helyzet. Egyrészt kialakult egy szellemi munkát végző réteg a gyáron belül, akik tervezéssel, termékfejlesztéssel foglalkoztak, másrészt a gyárak méretnövekedésének következtében jelentősen megnőtt az adminisztratív funkciót ellátó alkalmazottak száma, ehhez a nagyban hozzájárult a taylorizmus, a „scientific management” megjelenése is. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk. Ezen alkalmazottak számára irodát kellett a rendelkezésre bocsátani. Kezdetben ez a gyár közelében történt meg, később azonban a gyárak kiköltöztek a városok peremére, míg az irodák egy része – főleg a felső-vezetés irodái – a belváros legelőkelőbb negyedeiben kaptak helyet. A szolgáltatásokkal foglalkozó cégek – kereskedelmi cégek, bankok, biztosítók – termelő egységgel (i.e. gyárral) nem rendelkeznek, ők tehát csak belvárosi irodaházakat építenek. A nyugati nagyvárosokban ezekből az épületekből külön városnegyedek alakultak ki, mint a londoni City vagy a párizsi La Défense. A gyár és az irodaház tehát teljesen elszakadt egymástól, az előbbi megmaradt a termelés helyszínének, míg az utóbbi a vállalat szimbólumaként a külvilág felé való kommunikáció egy eszközévé is vált. A gyár és az irodaház különválása tehát nem más, mint a szellemi és fizikai munka funkcionális különbsége mentén létrejövő *térbeli szétválasztás*.

4. A gyár

Vizsgálódásainkat most a gyárakkal folytatjuk. Adva van egy viszonylag nagyszámú munkás csoport, néhány gép és egy gyárnak vagy műhelynek nevezett térbeli egység. Ennek a háromnak egy jól meghatározott elrendezését kellett kialakítani a termelés növelése érdekében. A gépek működtetéséhez felhasznált energia kezdetben vízi, később gőzerő egy erősen kötött teret alakított ki a műhelyen belül, hiszen ezek a gépek nagy-

² Ezt a folyamatot nevezi Foucault elzárásnak. (Foucault 1990, 193-194. old)

TÉMA

méretűek voltak, egymással az energiaellátás szükségessége miatt mechanikus kapcsolatban voltak. (Gondoljunk csak egy vízimalomra, ahol a malom mellett folyó patak szolgáltatja a teljes gépezet energiaellátását, az energia pedig forgómozgásként mechanikus úton kerül átadásra az egyes kisebb egységek között. A tér jelentősebb átalakítására nincs lehetőség, a legtöbb malom szerkezetileg ugyanúgy épül fel.) A munkások gyáron belüli helyét tehát az határozta meg, hogy a gépek milyen elrendezése tette lehetővé a minimális energiaveszteséget. Ezt a teret nevezhetjük *technológiailag kötött térnek*. Az elektromos áram elterjedésével ez nagyban megváltozott. A gépeket most már az alapján lehetett összeállítani, hogy minimalizálják a termékek - végső soron az emberek - felesleges mozgását. Így alakultak ki a gyártósorok. Az emberek tehát továbbra is a gépek rendszere által meghatározott számukra kijelölt szűk helyen töltötték idejüket. A taylorista munkaszervezés ennél is tovább ment: az „idő és mozdulatelemzések” révén a munkásoknak nemcsak a helyét, de még a mozgások pontos menetét is előre megszabták (Kieser, 1995). Bár Taylor munkáiban az idő játszik kulcsszerepet („elemi mozdulathoz szükséges idő”, „pihenési pótidő”, stb.), az idő racionalizálása mindig a térbeli mozgás minimálisra szorítását, a munkavégzés során felhasználásra kerülő tér lehető legszűkebbre fogását jelenti. A gyárakban széleskörűen alkalmazott munkaszervezési elvek tehát egy hihetetlenül *kötött teret* hoztak létre.³

De vajon milyen épületek feleltek meg ezeknek az igényeknek? Kezdetben a gyártósorokra közvetlenül építkező, annak struktúráját maximálisan követő műhelyek épültek (ilyenek például a malmok, vagy a textilgyárak kezdeti egységei), melyek kisebb funkcionálisan és fizikailag is elváló helységekből álltak. A tervezőknek azonban rá kellett jönniük, hogy a gyártási eljárás nem örök, a gépsorok gyakran kerülnek lecserélésre, az új gépek pedig új igényeket támasztanak az épülettel szemben. Ezért a lehető legkevesebb kötöttséggel rendelkező térre esett a választás: így terjedt el a gyáracsarnok, mely falak nélkül, nagy légtérrel a lehető legnagyobb rugalmasságot biztosította a vállalatoknak. A rugalmasság mellett viszont nagyban megnőtt a tér átláthatósága, a munkások

³ A gyárak tereinek további differenciálódását Foucault kvadrálásnak nevezi. „A fegyelmező tér hajlamos annyi parcellára oszlani, ahány megkülönböztethető test vagy elem van benne... A fegyelem analitikus teret hoz létre.” (Foucault 1990, 195. old)

TÉMA

megfigyelhetősége. Megszűntek az eldugott folyosók, kisebb helyiségek, ahová a munkafelügyelő „vigyázó tekintete” nem hatolt be. Nem lehetett többé lazítani, vagy saját szakállra dolgozni, a teljes munkafolyamat szigorú megfigyelés alá került.⁴

A gyár képviselte tér tehát meglehetősen ambivalens: egyrészt nagy rugalmasságot biztosít a tervezőknek, a munkafolyamat megszervezőinek; másrészt viszont a térbeli kötöttség eddig ismeretlen fokát jelenti a munkafolyamatok résztvevőinek. De vajon mi a helyzet az irodákkal? Hogyan értelmezhető esetükben a foucault-i kettős kritérium? Beleilleszkednek-e a vállalati terek fentebb leírt sorozatába?

5. Az iroda

Kezdjük talán azoknak az érveknek a felvázolásával (és megcáfolásával), melyek a gyárak és az irodák funkciójukból eredő alapvető eltérése mellett állnak ki, lehetetlennek minősítve minden olyan próbálkozást, mely azonos módon, hasonló hipotézisek segítségével vizsgálják a gyárak és irodák tereit. Az első ilyen érv a tőke és munkafunkció marxi megkülönböztetésére épít. Eszerint az adminisztratív dolgozókat, miután maguk is tőkefunkciót látnak el („kvázi-tőkések”), nem kell felügyeletnek vetni alá, hiszen érdekeik megegyeznek a tulajdonosokéval. Képesek ezen érdekek belátására, és eszerint is fognak cselekedni. Ez a feltételezés, még ha nem is vesszük figyelembe a benne rejlő elméleti ellentmondásokat, legalább is idejétmúlt. Az adminisztratív munkakört betöltő munkások az alkalmazottak teljes létszámának jelentős részét kiteszik. Fokozottan áll ez a szolgáltatási szektorra, ahol ez akár a száz százalékot is elérheti. Azt állítani, hogy az irodai munkásokat nem kell a felügyeletnek alávetni, annyit tesz, mint azt állítani, senkinek sincs szüksége a felügyeletre. (Ezt persze lehet állítani, de innentől kezdve ezen az alapon nem lehet különbséget tenni a gyárak és az irodák között.)

A második érv abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy az irodai munkák termelékenységé, eredménye nem mérhető. Míg a gyárakban lehetőség van a termelés során

⁴ Foucault a Jouy-i Oberkampf manufaktúra példáján keresztül szemlélteti az egy légterű, de a „posztok” révén funkcionálisan tagolódó gyárak terét. (Foucault 1990, 197. old)

TÉMA

különböző mutatószámok számítására, megfigyelésére (az adminisztratív személyzet által), valamint az ehhez kapcsolódó felügyeleti technikák alkalmazására, addig erre nincs lehetőség az irodákban. Ez az érvelés nem veszi figyelembe, hogy az elmúlt ötven év vezetés-szervezési munkáinak egy döntő része pont ilyen termelékenységi mutatószámok kialakítását tűzte ki célul, több-kevesebb sikerrel. (A kevesebb siker ezen mutatószámok azon hiányosságainak tudhatók be, melyek a gyárbeli termelékenységi mutatókkal kapcsolatban is fennállnak.)

A harmadik érvelés meglehetősen egyszerű. Nézzük meg az irodákat, és vegyük észre, hogy a gyár üzemcsarnokainak nagy, összefüggő terei helyett az irodaházakban falakkal elválasztott, kis magánirodák találhatók. Hogyan állíthatnánk, hogy ez a két egymástól radikálisan eltérő tér ugyanazon térszervezési elvek kifejeződése? Először is a sejtszerű irodák [*cellular offices*] sohasem voltak egyed uralkodóak. Edward T. Hall 1966-ban megjelent munkájában a nyíltterű irodákat (mely az üzemcsarnok irodái megfelelője) az amerikai kultúrába ágyazottnak tekinti, megkülönböztetve azt a kontinentális elkülönült terű irodáktól. Még ha kételkedünk is Hall történelmi/kulturális távlatokba merülő elemzésének hitelességében, el kell ismernünk, hogy az elmúlt 20 év mind az Egyesült Államokban, mind az európai kontinensen a nyílt terű irodák előretörését hozta.⁵ Jogosnak látszik tehát, hogy az irodák tekintetében is a gyárakkal kapcsolatban megfogalmazott foucault-i hipotézist vizsgáljuk, felmerül azonban a kérdés: hogyan tegyük mindezt?

6. Az irodaházak diskurzusa

Foucault történeti elemzései szükségszerűen levéltári iratokon, korabeli szövegek feldolgozásán alapulnak. Vizsgálódásaink során a különböző tereket mi sem a maguk „fizikai valóságában” tekintjük, hanem a terekről szóló diskurzusok egy jól körülhatárolható részét, a terek üzleti folyóiratokban megjelenő reprezentációit vizsgáljuk. Nyil-

⁵ Erre a cikkek elemzése során még visszatérünk.

TÉMA

vánvaló hátrányai mellett ennek a megközelítésnek számos előnye is van.⁶ Először is, már a tér puszta érzékelése is kötődik azokhoz a fogalmakhoz, melyekkel leírjuk azt. A tér rendezettségé nem magától értetődően jelenik meg számunkra, hanem megszűrve mindazon elképzelések, összekapcsolódások által, melyek segítségével a térről beszélünk. E diskurzus vizsgálatának elhagyása nem megszabadít minket azoktól az értékítéletektől, melyek a verbalizálás során szükségszerűen hozzáadódnak a tér „eredeti érzékeléséhez”, hanem reflektálatlanul hagyja érvényesülni ezeket az értékítéleteket a tér érzékelése során.⁷

A vállalati térről, térszervezésről szóló cikkek vizsgálata további tanulságokkal is szolgál. Ahogy az a későbbiekben kiderül, a térszervezés [*space planning*] a kilencvenes évek egyik feltörekvő új szakmája, tudományága. Határai, elméleti alapjai és gyakorlati következtetései képlékenyek, szinte minden szöveg valamilyen módon céljává teszi ki ezen új tudomány megszilárdítását, elismertetését. Ilyen körülmények között a diskurzusok érdekes sajátosságait figyelhetjük meg, jól láthatóan működnek benne azok a kizárási mechanizmusok, ritkító technikák, melyek elkülönülteként, legitimiként határozzák meg a térszervezést.

Végül pedig ezen elemzések közelebb vihetnek bennünket a modern kor hatékonyság-fogalmához. A hatékonyság modern diskurzusa kezdettől fogva kötődik a modern felügyelet elvéhez, ezáltal a tér elrendezésének egy bizonyos módjához.

„Megszületőben a ”politikai anatómia”, mely egyszersmind a ”hatalom gépezete”; meghatározza hogyan lehet foglyul ejteni mások testét, nem egyszerűen azért, hogy azt csinálja, amit kívánnak tőle, hanem, hogy úgy működjön ahogy akarjuk, az általunk megállapított eljárások, kijelölt gyorsaság és hatékonyság szerint... A lehető legtávolabb vagyunk azoktól az alávetettségi formáktól, amelyek a testtől csak jeleket vagy ter-

⁶ A nyilvánvaló hátrányokról csak annyit, hogy mivel ezen dolgozat az elemzésnek csak egy első lépése kíván lenni, a továbbiakban lehetőség lesz ezen „hátrányok” kiküszöbölésére is.

⁷ „Egy kultúra meghatározó kódjai - melyek elrendezik nyelvét, percepciós sémáit, érintkezéseit, technikáit, értékeit, gyakorlati cselekvési hierarchiáját - eleve rögzítik minden egyes ember számára az empirikus rendeket, melyekkel dolga lesz és amelyekben találja magát.” (Foucault, 1966)

TÉMA

mékeket követeltek... [a fegyelmező hatalom] nem a terméket sarcolja ki, hanem a termelési apparátus révén teremt kényszerű kapcsolatot.” (Foucault, 1990, 188. old)

A hatékonyság tehát nem az adott cél eléréséhez szükséges minimális ráfordítás, hanem valamely felügyeleti elvnek való mindenkori megfelelést gondolatmenetét követi. A dolgozatban a hatékonyság ezen értelmezésével nem kívánunk bővebben foglalkozni, célunk csak annak bemutatása, hogy, bár a térszervezés és hatékonyság egy lapon említése lehetőséget nyújtana rá, hogy explicitté váljon eme összekapcsolódás, az általunk elemzett cikkek egyike sem vállalkozik erre.⁸

7. Az elemzés módszeréről

Az elemzéshez a szövegek egy olyan korpuszát kerestem, mely jól körülhatárolhatóan az irodák tereiről szól, s melynek elsődleges célközönsége a vállalati menedzserek, üzletemberek. A célközönség kiválasztásánál elsősorban azt vettem figyelembe, hogy mivel a térszervező szakemberek megélhetése nagy mértékben ezen üzletemberek döntéseitől függenek, munkájuk legitim és hasznos tudásként való bemutatása lényegi kérdés ezekben a szövegekben. Szintén nem elhanyagolható szempont, hogy az irodák tényleges tereinek megvalósításakor a vállalati vezetők vannak végső döntési pozícióban, nagy szerepet töltenek be tehát abban, milyen irodai terek vesznek körül minket.⁹

A szövegek elemzése során kvalitatív módszereket alkalmaztam. Figyeltem elsősorban a szövegek lineáris felépítését, különös figyelemmel az indító mondatokra, valamint a témaátkötő bekezdések első mondataira. A fogalmi háló meghatározásakor olyan visszatérő kulcsfogalmakat kerestem, melyek segítségével felidézhetők a szöveg

⁸ A térszervezés problematikájának előtérbe helyeződése sokunkban azt a benyomást keltheti, hogy a foucault-i gondolatmenettel köszön vissza ezekben a cikkekben. A fenti állítás egyértelművé teszi ennek a sejtésnek a hibás voltát. Bár a térszervezés diskurzusa Foucault-hoz hasonlóan összekapcsolja a térszervezés és a hatékonyság kérdését, a hatékonyságot mint fegyelmezésen kívül létezőt tekinti.

⁹ A szövegek forrása az EBSCO Business Source Premiere adatbázisa. Keresési szűkítésként az OFFICES, OFFICE buildings, OFFICE Buildings -- Design, OFFICES -- Remodelling, OFFICES -- design, OFFICE layout, WORK ENVIRONMENT and *office, space planning*, ARCHITECTURAL design and *office* (a normál betűk kulcsszavas, a *dőltbetűsek* az absztrakt szavaira való kereséseket jelenik). Az így előállított szövegeket tartalmi szűkítésnek vettem alá, kihagytam minden olyan cikket, melynek témája: (1) cég új irodaházat nyit, (2) térszervező cég hirdetése tartalmi utalások nélkül, (3) nem irodára vonatkozó térszervezés (kórház, gyár...). Az így előálló 170 cikkből véletlen kiválasztásos eljárással vettem ki a 30 cikket. Ezek jelentik az elemzés korpuszát.

TÉMA

legfontosabb állításai. Az érvelési technikák szempontjából elsősorban olyan „végső érveket” kerestem, melyek a szövegekben nem kerültek visszavezetésre további érvekre, elfogadásuk a szerző és az olvasó közt létezőnek feltételezett konszenzus következménye. Külön figyelmet szenteltem a stiláris jellemzőknek, a leíró/tudósító és az előíró/tanácsadó dimenzió menti megkülönböztetést tekintetben az elsődleges dimenzióknak.

Az eredményeket egy Foucault-nál is megtalálható négyes séma alapján tárgyalom (Foucault 1998, 1999). A négy szempont a következő:

(1) a diskurzus tárgya: hogyan választja meg a diskurzus a tárgyát, ugyanakkor hogyan hozza maga is létre azt? hogyan különíti el ezáltal magát más diskurzusoktól? milyen vitákban elfoglalt milyen álláspontok alapján megy végbe ez az elkülönülés?

(2) a diskurzus szubjektumpozíciói: ki elfogadott beszélő a diskurzuson belül? milyen feltételeknek kell eleget tennie ezen személyeknek? hogyan rekesztődnek ki szisztematikusan bizonyos pozíciók?

(3) a diskurzus fogalmi hálójá: milyen fogalmakat használ a diskurzus? hogyan használja ezen fogalmakat más diskurzusoktól való elhatárolódásra? hogyan kapcsolódnak össze ezek a fogalmak?

(4) a diskurzus igazságvágya: milyen a megismerendő igazság természete? miről lehet azt felismerni? milyen érveket lehet használni?

8. A térszervezés tárgya

Új diskurzusok, tudományok¹⁰ születése legtöbbször valamely szerző nevéhez, valamilyen vitához, vagy az abban elfoglalt pozícióhoz kötődik. A vita résztvevői mindannyian magukat azonosítják az új megközelítéssel, minden megtéve a másiktól való elhatárolódás érdekében. Az új diskurzivitás születése azonban nem valamely fél ál-

¹⁰ Dolgozatom során szinonim fogalmakként használom a diskurzus és a tudomány fogalmakat. Bár Foucault tartalmi különbséget is vélt felfedezni a kettő között (Foucault, 1999), e dolgozatban a diskurzus szövegek, beszédek, megszólalások szintjén értelmezett tudomány szinonimája.

TÉMA

lásponthoz, hanem magához a vitához kötődik. Ennek során ugyanis új fogalmak jönnek létre, régebbi fogalom-használatok tisztulnak le: létrejön az új tudomány tárgya.

Egy ilyen vitával írhatjuk le a térszervezés diskurzusának kialakulását is, a szembenálló felek a *funkcionalisták* és a *dekorativisták*. A térszervezés mint szakma a belső építészet berkeiben jött létre, annak sajátosságaiból kifolyóan esztétikai megalapozottságú, szubjektív, ízlésen és stíluson alapuló. A térszervezés mindezzel szemben, magát a hatékonyság letéteményesekén, a funkcionalitás és a termelékenység növelőjeként határozza meg. Az általam elemzett cikkek döntő többsége maga is a funkcionalista oldal támogatója volt. (Kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódások azért voltak, némely cikk egyaránt fontosnak tekintette az esztétikai és a hatékonysági szempontokat.) A megszólaló térszervezők, vállalati vezetők elsődleges céljuknak az olyan menedzserek meggyőzését tekintették, akik továbbra is figyelmen kívül hagyták hogy milyen az iroda berendezése, vagy esztétikai kérdést csináltak abból, hogy néz.

Az üzleti térszervezés sokkal többet jelent, mint, hogy földobunk egy pénzdarabot, s így döntjük el, ki melyik irodát kapja.

Ma már az irodai tér megtervezése nem egyszerűen abból áll, hogy megvesszük és elrendezzük a hatalmas mahagóni íróasztalt, a kartoték-szekrényt és a vendégeknek fenntartott karosszéket.

Mindez azonban nem függetlenedik – nem függetlenedhet – teljesen a menedzsment tudományától: az ott meglévő ellentétek és feszültségek bár új színezetben, de tovább élnek. A funkcionalista - dekorativista vita mögött a menedzsment tanokban tapasztalható jelentős eltérések figyelhetők meg. A dekorativista álláspont képviselői, az alkalmazottakkal és kliensekkel való kommunikáció terepének tekintik az irodák tereit. A kommunikálandó tartalom azon értékek, hagyományok, jelentések összessége, melyet a szakirodalom vállalati kultúrának [*corporate culture*] nevez. A másik fél a térszervezés során inkább jövőbeli változásokra, tervek, funkcionalitásra és hatékonyságra épít. Ez a megközelítés a stratégiai menedzsmenthez közelít.

TÉMA

9. A térszervezés szereplői

Ha azokat a beszélőpozíciókat keressük, ahonnan legitim hozzászólóként lehet megnyilatkozni e témában, akkor egyrészt meg kell vizsgálnunk, kik a cikkek szerzői, hogyan viszonyulnak a térszervezéshez, illetve kik szólalnak meg a cikkekben.

Ezek alapján különbséget tehetünk két típusú cikk között. Az egyik térszervezők, belsőépítészek, esetleg gyakorló vállalatvezetők tollából származnak, céljuk olyan felvilágosító ismereteket adni, melyek eligazítanak a térszervezés világban. A cikkek tanácsokkal és gyakorlati ismeretekkel látják el a menedzsereket. Hangvételük gyakran előíró, rövid szinte parancsszerű mondatok a meghatározóak.

A másik típusú cikk szerzőjének foglalkozását nem ismerjük, valószínűleg a klaszszikus újságíró szakma művelői ők. Cikkeik inkább leíróak, az aktuális divatokról trendekről szólnak. Ezenközben azonban a fő állításokat nem ők, hanem a cikkekben megszólaltatott interjúalanyok teszik meg. Legtöbbjük a fent említettek közül kerülnek ki. A témában autoritással rendelkező beszélők tehát szinte kizárólag a térszervezők-belsőépítészek, illetve a szakma receptjeit sikeresen alkalmazó vezetők.

Alkalmazott egyetlen egy esetben szólalt meg, egy tönkrement cég egyik volt munkatársaként, a vállalat csődjének egyik oka a rosszul tervezett iroda volt. Ezen túlmenően beosztott csak kérdőívek kitöltőjeként, input-output folyamatként, mint a kutatás tárgya jelent meg.

10. A térszervezés fogalmi hálójá

Le a falakkal

De mit is kezd majd Dilbert? Tudják, Dilbert, a kockák-ba szorított képregény figura, aki a nagyvállalati élet egyhangú napjait a hatszor-hét lábnyi irodai térben őrli? Már megint felforgatják az életét (ha ezt eddig nem tudták volna).

TÉMA

A változás elkerülhetetlen, a változás már a küszöbön, ha éppen nem a hátunk mögött. A sejtyszerű irodáknak menniük kell. Helyüket a tágas, nyílt, falak nélküli egyterű irodák veszik át. Az új iroda olcsóbb, rugalmasabb, jobban megfelel az elvárásoknak.

A „kabinok” méret és elhelyezésbeli különbségei az irodában betöltött státuszbeli különbségek kifejeződései. Nem hatékonysági, hanem kommunikációs célokat szolgálnak. Annak a szemléletnek a kifejeződései, mely ahelyett, hogy a funkcionális tagolódás és a hatékonyság mentén szervezné a teret, mindenféle homályos célnak rendel alá a belső terek kialakítását.

Ha eddig a belsőépítészek és a maradi vállalati menedzserek határozták meg az irodák felépítését, és az láthatóan csődöt mondott, akkor itt az ideje, hogy szakemberek vegyék át helyüket. És a szakemberek nyíltterű irodára voksolnak.

Privát tér

Az egyterű irodákban azonban mindig helyet kell szorítani az egyéni elkülönülésnek, a magánirodáknak. Számos esettanulmány ecseteli ennek fontosságát.

A legnagyobb gond magával a térrel volt - semmiféle elkülönülést nem tett lehetővé. „Ahányszor csak elment melletted valaki, végigmértek, te is rájuk néztél, és a koncentrációdnak máris lőttek.” Tehát a személyes tér és a nyitott tér közötti egyensúly kialakítása elsődleges.

A megoldás olyan irodák kialakítása, ahol bár lehetőség van az elkülönült, falakkal körülvett irodák használatára, ez mégis csak kirívó esetben történhet. Privát irodába vonulni annyit tesz, mint betegszabadságot kivenni, kivonni magunkat a munka – a közös munka – alól (még ha ez a „jobb munka érdekében” történik is). Láthatatlanná válni csak jól láthatóan elkülönülve lehet.

Csoportmunka

A nyíltterű irodák melletti érvek közül a legfontosabb mindenképpen a csoportmunka elterjedése: a hatékony csoportmunkának legmegfelelőbb építészeti megoldás a nyíltterű iroda.

TÉMA

A csoportmunka fokozatos elterjedése egy nem várt nehézséget szült. A legtöbb iroda egyszerűen alkalmatlan erre a fajta munkára. Hasonlóan Jorge Luis Borges temérdek hatszögű galériájából álló bábeli könyvtárához, a mai irodák elkülönítik a dolgozókat egymástól távol eső lyukakban, az egyik ügyosztályt a másiktól, az egyik csoporttagot a másiktól... "Nagyon nehéz hatékony csoportokat kialakítani amikor az irodai tér nagy részét a munkakör alapján csoportosított egyéni irodák foglalják el."

A csoportmunka a hagyományos hierarchikus, bemerevedett vállalati struktúrákkal szemben fogalmazódik meg. Dinamizmus, interakció, rugalmasság szavakkal jellemzi magát. Közvetlenebb légkör, családias hangulat: mindez az irodák falain belül. Nem érthetjük meg a csoportmunka igazi térszervezésbeli jelentőségét, ha megfeledekezünk az „elzárás”, a tér elsődleges differenciálódásának leginkább ellentmondó, a kilencvenes évek elején nagy közkedveltségnek örvendő otthoni iroda [*home office*] elképzeléséről. Ez visszaállította volna a munka és nem munka tevékenységek térbeli (egyben időbeli) együttlétét, mindezt a „térbeli korlátokat legyőző” telekommunikációs technológia tette volna lehetővé. A kilencvenes évek első felében számos cikk foglalkozott az otthoni irodával, egyes újságok még rovatot is szenteltek az otthoni iroda ügyének. Mára azonban elvétve akad egy-két ilyen témájú cikk, azok is inkább a munkahelyi iroda mellett, esti munkavégzésre lehetőséget nyújtó irodákról írnak, mintsem az otthonról elkülönülő irodák, mint olyanok háttérbe szorulásáról.

TÉMA

Technológia

A cikkekben talán legtöbbször előforduló közös pont az új technológiákhoz, a telekommunikációhoz, a számítástechnikához való viszony tisztázása. Mindegyikük egyetért abban, hogy a megújult és egyre nagyobb fontosságra szert tevő technológia radikálisan új kihívást jelent a térszervezők számára. Egyes cikkek odáig merészkednek, hogy egyenesen az irodai technológia fejlődésével, a telekommunikációs lehetőségek számának gyarapodásával hozzák összefüggésbe az irodai tér megváltozott szerepét, a térszervezés szükségességét. A folyamat egyrészt közvetlenül, az új eszközök megváltozott téréigényén keresztül, másrészt közvetve, a telekommunikációnak a vállalati szervezetre gyakorolt hatásán keresztül hat.

Az olyan fejlett kommunikációs rendszerek, mint amilyen az Internet teljesen megváltoztatták az üzletmenetet. Az építészeknek és térszervezőknek igencsak neki kellett veselkedniük, hogy a tér megtervezésében lépést tartsanak a technológiai változásokkal.

Mégis, milyen szerepe van a telekommunikációs technológiának a tér alakításában? A bevett érvelés szerint megszünteti a tér adta korlátokat, mert „összenyomja a teret” (Harvey, 1989). Eltűnnek a távolságok, a kommunikáció globálissá válik, a tér hiánya egyfajta „új virtualitást” hoz magával (Baudrillard, 1993). Ezen állítások mindegyike a térnek egy nagyon sajátos, a továbbiakban *globális térnek* nevezett megközelítéséből ered. Ebben a térben a távolság (és az ebből adódó időveszteség) mint leküzdendő akadály jelenik meg. Van azonban a térnek egy másik fogalma, nevezzük ezt *lokális térnek*, mely a helyszínek, az épületek, az irodák, a tényleges mozgás világa. (Ehhez hasonló megkülönböztetést találunk David Harvey-nál (Harvey, 1989), aki különbséget tesz a „space” és „place” között.) Merre mehetünk, hogyan mozoghatunk? A tér itt nem leküzdendő korlát, sokkal inkább cselekvéseink *szabályozója*. A két megközelítés nem bizonyos terek sajátja, minden tér egyszerre lokális és globális. A telekommunikáció kapcsán azonban szinte kizárólag a globális térről beszélünk, megfeledkezve annak további következményeiről.

TÉMA

A telefon, a fax, a számítógép lehetővé teszi, hogy mozgás nélkül kommunikáljunk másokkal. Megszabadít minket a tér okozta kényelmetlenségtől, egyben megfoszt a térben való mozgástól. A telekommunikációs eszközök megszüntetik a teret, nem egyszerűen azáltal, hogy áthidalják a távolságokat, de azzal is, hogy megszüntetik a mozgást. A gyárban a munkások tevékenysége a termékre irányul nem a többi munkásra. Az irodai munka alapja, az információ áramlása, nem megoldható az interakció nélkül. A telekommunikációs technológia azonban létrehozza a mozgás nélküli interakciót.

Tudományosság

A „tudományos” módszerek előtérbe kerülését a térszervezés sem kerülheti el. Az „igazi” térszervező kvantifikálható mutatókkal (termelékenységi mutatók, interakciós idő, térszükséglet...), diagrammokkal (buborék-diagramm) és számítógépes támogatással működik.

Azáltal, hogy rendelkezésünkre áll a számítógépes információs technológia, a munkavégzés folyamatábráit, a hatékonyság elemzést és mindazokat a tényezőket, melyeket figyelembe kell vennünk az irodák tervezésénél, most már könnyedén össze tudjuk egyeztetni egymással. Ennek következtében a jó irodai térszervezés már kezd felülemelkedni a múltra jellemző, a szigorúan az intuícóra építő próba-szerencse módszereken.

A számszerűsíthetőség az objektivitás, a szakszerűség, a legitim tudás képéhez elengedhetetlen. Ha a cél az esztétizáló és szubjektív belsőépítészettől való elkülönülés, az ellenfélre ragasztott tudománytalanság címkéje nagyon hatásos eszköz.

12. A térszervezés igazsága

Talán nem meglepő, ha azt állítjuk: a térszervezés igazsága elsősorban gyakorlati jellegű. A menedzsment tanokhoz hasonlóan nem valamely elméleti megalapozottság, következetesség vagy absztrakt demarkációs kritérium mentén válnak el az igaz kijelentések a hamisaktól. Minden igaz, ami gyakorlati eredményt hoz. Hogy mi ez az eredmény, azt az érvelés szerkezetéből tudhatjuk meg.

TÉMA

Először is meg kell határozni ezen gyakorlati érveknek egy olyan hierarchiáját, melyben létezik egy „végsőnek” tekinthető érv, melynek érvényessége az olvasóban nem kérdőjeleződik meg, s amelynek tartalma a cikkek szerzői és olvasói közti konszenzuson alapszik. Olyan magától értetődések ezek, melyek a vitán belül nem mozdíthatók, mégis minden egyes állítás mögött végül is ez húzódik meg. Szerves része a vitának, még is azon kívül helyezkedik el.

Az általam elemzett szövegekben ezt a szerepet a hatékonyság fogalma töltötte be. Bár számos további érveléssel is találkozhattunk benne (pl.: történeti érv, mely szerint a térszervezés mindig is jelen volt a vállalati gondolkodásban; vagy a konformista érv, mely arra épít, ha nem követjük a többi vállalat viselkedését, biztos lemaradunk), ezek valamilyen módon mégis visszavezetődtek a hatékonyságra. Ezen hatékonyság fogalma azonban, pontosan vélt konszenzuális jelentéstartalma miatt, az elemzett szövegekben nem határozódik meg.

13. Konklúzió

A dolgozat során megpróbáltam Foucault börtönökre, kórházakra és gyárakra vonatkozó leírását, mely az elkülönülés és az átláthatóság kettős kritériumára épül, az irodákra alkalmazni. A nyugati üzleti hetilapokban megjelent irodákkal kapcsolatos cikkek tanulsága szerint ez az elemzési keret alkalmas arra, hogy leírjuk vele az irodák belső építészeti megoldásait, azok viszonyát a felügyelethez, a vállalaton belüli hatalmi viszonyokat.

Megmutattam, hogy azok a törekvések, tendenciák, melyek a hipotézisnek ellentmondó irányba mutatnak, hogyan kerülnek visszautasításra, hogyan rekednek képviselőik a térszervezés diskurzusának margójára (csoportmunka, technológia). Bár kitértem számos vitás pontra és eltérésre is, a cikkek összessége értelmezhető egy homogén – legalább is homogenitásra törekvő – egységként, mely a felügyeleti technikák révén érvényesülő *modern hatékonyság* további terjesztését tűzi ki célul.

TÉMA

Irodalomjegyzék

- Baudrillard, Jean (1993): *Symbolic Exchange and Death*, Sage. London.
- Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses; une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel (1998): A diskurzus rendje In.: *Fantasztikus könyvtár*, Pallas Stúdió.
- Foucault, Michel (1999): Mi a szerző? In.: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Szeged.
- Hall, Edward T. (1987): *Rejtett dimenziók*, Gondolat, Budapest.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*, Oxford University Press, Oxford.
- Kieser, Alfred (1998): *Szervezetelméletek*, Aula, Budapest.
- Marglin, Stephen A.(1990): Mit tesznek a főnökök? A hierarchia eredet és funkciói a tőkés termelésben, In: *Munka, hatalom, gazdaság – Munkaszociológiai tanulmányok*, BKE–TEK , Budapest.
- The Office: Space* (<http://www.bk.tudelft.nl/space.html>)